

Kulturminner i Folldalsfjellene

En gang for mange år siden var jeg langt vest i Rondanefjellene. Jeg gikk langsomt med en tung bør etter det gamle råket østover under Halvfarhøa. En rusten hestskosøm kom til syne mellom steinene foran meg. Jeg tok den opp og ble gående med den inne i handa. Sola steikte i nakken, og jeg var trøtt og sliten. Snart lempet jeg sekken av meg, rullet meg overende i graset og sovnet.

Jeg sov tungt og fikk en sterk og tydelig drøm. Jeg gikk sammen med Kristin Lavransdatter på den samme stien. Hun er underveis på sin bostang fra Jørundgård til Nidaros. Selv leide jeg en hest, mens Kristin bar det syke barnet. Snart er vi ved kvilebua ved Steinbuhø, og vi gledet oss til å komme fram til seletuset ved Vesl-Hjerkinn.

Kanskje har denne opplevelsen bidratt til å vekke interessen for livet i fjellet i tidligere tider. – Jeg vet ikke, – hestskosømmen som jeg fant den gangen, ligger iallefall fortsatt i en skål på peishylla. – Eller kanskje har det noe med alderen å gjøre? Som Johannes Dahl skrev på sine eldre dager: «Det som ligger der bak betyr nu så uendelig meget mere for meg enn det som er der fremme.»

Møter med kulturminner i fjellet oppleves forskjellig. Noen har et ganske akademisk, eller skal vi si vitenskapelig, forhold til tingene. Det skal må-

les og veies. Alder og årstall skal dateres og kalibreres i laboratorier, og helst skal brukernes fødselsdato og slektskapsforhold granskes med pinlig nøyaktighet. Dette er både fint og viktig. Jeg er selv litt opptatt av slikt. Men mest av alt er jeg opptatt av miljøet rundt det aktuelle kulturminnet. Hva tenkte de på og hva snakket de om, de gamle, mens de grov ut de dype elggravene i Atndalen og andre steder? Var de lykkelige eller slet de bare vondt? Hva slags framtidsdrømmer hadde han, den unge gutten som lå der inne i steinbua ved felægeret i Settaldalen mens han vocket ungføet? Fikk han besøk av kjæresten sin noen gang i løpet av sommeren? – Sikkert er det i alle fall, at noen mobiltelefon hadde han ikke. Hvis han hadde hatt en? Ville han vært noe lykkeligere da?

Vi finner spor etter alle slags virksomheter i fjellet, og vi kaller det vel gjerne kulturminner alt som hører historien til og som ikke lenger er i praktisk bruk. De eldste kulturminnene er faktisk fra forhistorisk tid, og disse blir helst ivaretatt av arkeologene. Menneskegraver slik vi finner dem f.eks. ved Grønhøa i Kakelldalen eller den godt kjente og beskrevne Vondjords- haugen ved Døllisetra hører til disse. Det samme gjelder funn fra boplasser ved Ålbusetra og Marsjøosen. Disse må stamme fra de første menneskene som ferdsløt rundt om i fjellene her. Trolig levde de bokstavelig fra hånd til munn.

– Flakket omkring der jakt- og fiskelykken var best og greidde seg ellers som best de kunne.

Særlig i Rondane finner vi mange murete reinsgraver og større fangstanlegg for fangst av villrein. Lenger syd og i lavereliggende strøk, f.eks. opp mot Dovrebanen er gravene gravet ut og mangler de murete steinveggene. De likner mer på de svære elggravene vi finner, ofte i lange rekker, nedenfor skogbandet. Det er ikke alltid så lett å vite om en dyregrav er anlagt med sikte på å fange den ene eller den andre dyrearten. Langs Jehansdalen mellom Folldal og Atndalen ligger en lang rekke dyregraver. De blir oftest nevnt som elggraver, men mange fagfolk mener de like gjerne kan ha vært gravet ut med tanke på å fange villrein. Sikkert er det iallefall, at villreinen stadig har sitt årvisse trekk forbi disse gravene. Og dyrenes vandringer mellom de ulike fjellområdene var sikkert langt mer vanlig før. Jernbane, bilveier og bebyggelse har skapt barrierer som dyrene vegrer seg mot å krysse. De fleste dyregravene som er gransket her i distriktet stammer grovt sett fra vikingtida og opp gjennom middelalderen. Da geværene ble tatt i bruk som jaktvåpen først på 1800-tallet, falt bruken av dyregraver bort. Edvard K. Barth og kona hans, Sonja, har lagt ned et stort arbeid med å kartlegge fangstanlegg i Rondane, mens Kåre Kirkvold var iherdig med å registrere de mange hundre elggravene som fins rundt om i bygda.

På den tiden da dyregravene fremdeles var i bruk, kom det fangstmenn helt nede fra kontinentet til fjellene i Nord-Østerdalen. De hadde fått kongelig bevilling for å fange falker og slo

Rundt om i bygda er det funnet en mengde elggraver. Kåre Kirkvold la ned et stort arbeid med å kartlegge slike. Her står han i bunnen av en slik dyregrav ikke så langt fra riksveien gjennom Jehansdalen syd for Folldal.

seg gjerne ned ved slake høer med vidt utsyn i alle retninger. Her var det høvelig å fange jaktfalker og vandrefalker som senere ble solgt til bruk for falkonerer som nyttet dem under småviltjakt. Slike falker var dengang som nå svært ettertraktet og ble omsatt for store verdier. Det var vel også derfor disse falkefangerne begav seg ut på slike krevende reiser for å få tak i fuglene.

Jakt- og fangstvirksomhet preger mange av kulturminnene i Folldalsfjellene. Særlig mot slutten av 1800-tallet og begynnelsen av det forrige århundret ble det drevet en omfattende jakt og fangst av ryper og skogsfugl. Folldalsgruva var ute av drift i årene 1880-1906, og nettopp i disse årene var det svære mengder med småvilt. Det kan neppe være tvil om at den omfattende rypefangsten har hatt stor betydning for livberginga hos småkårsfolk i denne perioden. Det ble bygget små rypehus der fangerne overnattet mens de lå ute i fjellbjørkeliene under fangsten. Rester etter disse rypehusene

Her ser vi restene etter et rypehus i Dørålen. Klemhuset ble det gjerne kalt og det ligger på en elveterrasse som gjerne ble kalt Ryp-husøyen. Det var Johannes O. Øyen og en kar som ble kalt Gamal-Veslin som lå her på rypeveiding i begynnelsen av 1800-årene.

finner vi overalt i fjelldalene, og det er både interessant og morsomt å finne ut hvem som bygget og brukte disse husene.

I det hele tatt var det sikkert en langt mer omfattende virksomhet i fjellet for vel hundre år siden, enn det er nå. Spesielt i nordfjellet, rundt Einunndalen, er det rike beiter. Det ble organisert fedrifter med innkjøpte ungdyr fra de nærmeste bygdelagene og på de ulike felægrene lå gjeterne og vokter beitedyrene gjennom sommeren. Det kunne være flere hundre dyr i hver drift og ofte kom det til gnisninger og sogar håndgemeng mellom gjeterne om de beste beiteområdene. Sent på høsten ble dyrene drevet nordover til Trondheim eller til det store

fjøset ved den nye jernbanestasjonen ved Steien (Alvdal) for å bli fraktet til Kristiania som slaktedy.

Seterdriften var også av et annet slag enn nå. Hele besetningen med kuer, geiter, griser, ja endog hønene, – og selvfølgelig katten, lå på setra gjennom hele sommersesongen. Budeia i finklær lener seg over stalldøra, einer-røyk fra pipa og godlukt fra ystepanna, – ja vi kjenner igjen bildet fra en stille søndagsmorgen på setra. Vi har lett for å romantisere dette bildet, for det kunne sikkert være stritt nok, dette seterlivet. Landbruket måtte rasjonaliseres og nå finner vi ofte bare tuftene etter mange av de gamle setrene i fjellet. Det er også interessant å registrere at mange av setrene ble anlagt på steder der det opprinnelig hadde vært et felæger. Såvel driftekaren som bonden som skulle bygge seter var avhengig av et godt beiteområde og tilgang på friskt vann.

Mosesanking i fjellet har lange tradisjoner i Follidal som i andre fjellområder. Det samme gjelder starrslåtten. I dag finner vi oftest de gamle mosebuene og slåttebuene liggende i ruiner eller som rene «spøkelseshus», ensomme og forlatte langt inne på fjellet. Når jeg en og annen gang titter gjennom døra på et slikt gammelt mosehus og ser restene etter et gammelt måssåfat eller en gammel måssårive liggende innved veggen, blir jeg ydmyk med tanke på alt det strevet og all den forsakelsen som lå bak det gamle husdyrholdet.

Til Follidal som til mange av nabo-bygdene, kom det mange samer med tamrein rundt forrige århundreskiftet. Tamreinen dominerte etter at villrein-

Åteigenhuset heter dette mosehuset i Kvitdalen. Her overnattet arbeidsfolket når de lå på mosesanking utover sensommeren og høsten. Utenfor døra står et mosefat og en moserive.

stammen på det nærmeste var skutt ut på slutten av 1800 tallet. Samene måtte emigrere fra de tradisjonelle beitemarkene i grensetraktene og i Sverige på samme måte som mange folldøler fant den eneste utveien å dra over havet til Amerika eller nordover til de nordligste landsdelene. Naturlig nok oppsto det gnisninger mellom seterbrukerne og samene, - kamp om beiteressursene har det alltid vært. Men ikke så sjelden fikk samefamiliene likevel lov til å benytte seterhusene når de lå i fjellet gjennom den lange vinteren.

Livet i fjellet var både stritt og farlig. Det går mange historier om uhell og ulykker. Det kunne så absolutt gå på livet løs. Den unge drengen Mikkel fra Hjerkinngården ble kastet av hesten da han red forbi Kvittjønnene. Like ut

i det dypeste hullet i tjønnen falt han. Og ettersom han ikke kunne svømme, druknet han her. Mikkelsholet kalles stedet den dag i dag. I 1852 gikk Ragnhild Smedsrud hjemmefra gården ved Furuhovde til Meløysetra med et par geiter. På hjemveien kom ut for uvær. Hun gikk seg vill og frøs ihjel i de kalde snøbygene under Steinhøa. Ragnhildflya bærer navn etter henne. Bård O. Borkhus forsvant under en jakttur i

Denne fiskebua sto opprinnelig ved Heimtjønn under Knutshøa. Da anleggsfolkene på Dovrebanen rundt 1920 begynte å hugge i stykker lafteknutene for å brenne novene i ovnen, ble eierne på Borkhusgården sinte og flyttet bua til Sandtjønn. Det er nesten to mil mellom Heimtjønn og Sandtjønn. Likevel klarte de med tre spreke hester og godt sledeføre å flytte bua i løpet av ett døgn. Bua ble første gang oppført i 1889. I mønsåsen står det fint innskåret TPSB. IFSR. BISR.1889. Initialene står for Tollef Pedersøn Borkhus, Jon Fredriksøn Rundtom og Bård Johnson Rundtom.

Gudbrandsdalskommisjonen av 1874 fastsatte grensene mellom statsalmenningene og private eiendommer. Grensene ble merket etter fastsatt instruks. I hvert brykkpunkt skulle det oppføres kubiske steinvarde, der sidene og høyden skulle være fire fot. I toppen skulle det være en flat steinhelle med innhugget kongekrone. Denne grensevarde står ved Svarttjønn mellom Storkringla og Vestkringla i Dørålen og markerer grensa mellom Fallet Sameie og Grimsdal statsalmenning.

det samme området, midtvinters en gang på slutten av 1700-tallet. Han ble aldri funnet igjen. Også mange rypefangere satte livet til. Oftest i snøskred i de bratte fjellsidene der borte i Atndalen og Rondanefjellene.

Alle tufter, spor og merker etter tidligere tiders virksomheter og hendelser står for meg som kulturminner i fjellet. Oftest vil det dreie seg om jordfaste objekter, men det er også interessant å komme over enkeltgjenstander eller fragmenter av disse. Pilspisser fra villreinjakta, gamle munnladningsgeværer, sakser og feller er alle gjenstander som hørte jakta og fjellivet til, og det fins mye slikt oppbevart rundt om på gårdene i bygda.

Jeg forsøker å registrere disse kulturminnene etter beste evne. Fotoapparat, kart, tommestokk, elektronisk peileapparat (GPS) for riktig kartreferanse og en enkel metallsøker er etter hvert blitt viktige deler av oppakningen under fjellturene. PC-en er et fantastisk hjelpereidskap når alle dataene skal sorteres og lagres. Det blir helst vinterhalvåret som brukes til slikt. Nye opplysninger om f.eks. en gammel burest kommer til, og noe kan vise seg å være feil. Med enkle tastetrykk kan innholdet i arkivet rettes opp. Når jeg har god tid, og den gode stemningen kommer over meg, hender det også at jeg rentegner skissene fra dagboka med tusj. Noen ganger blir de til og med fargelagt.

For å holde orden på alle objektene (det er blitt nærmere to hundre av dem allerede), har jeg valgt å sortere

Snarefangerne brukte rypesekker som ikke hadde meis. For å slippe å ta av seg sekken hver gang de fant en rype i snaren, bar de rypene i en snor ved hoften. Snora ble trædd gjennom vingen mellom vingebeinet og den kraftige sena i forkant av vingen. Til dette ble det brukt en særskilt nål, en rypenål, gjerne utformet av solid tre eller av horn eller bein. Denne forseggjorte rypenåla er omtrent 10 cm lang. Ole Eydet står det innskåret. Den tilhørte Ole Eirikson Bør-sungseter, født 1806. Han kjøpte gården Stor-Eide og kalte seg senere Ole Eide.

dem i fire kategorier: 1) burester (rypehus, fangstbuer, fiskebuer) 2) seterresten, feløgere og gjeterbuer 3) gravrøyer, minnesteiner og andre spesielle steiner 4) annet. Geografisk har jeg også foretatt en grovsortering. Områdene nord og øst for Einunndalen, områdene vest for hoveddalføret og områdene mellom disse blir holdt atskilt i arkivet. Hvert objekt får naturligvis sitt eget nummer. Dette er alltid firesifret og de to første tallene viser geografisk område og objekttype.

Utover dette har jeg forsøkt å standardisere innholdet i arkivet således:

- 1) Nummer
- 2) Kartreferanse
- 3) Beliggenhet (beskrivelse)
- 4) Bruk
- 5) Byggemateriale
- 6) Mål
- 7) Forfatning
- 8) Eventuell eier
- 9) Annet
- 10) Referanse til foto, evt. også tegning

Det er utrolig spennende å gå på oppdagelsesferd etter kulturminner i fjellet. Like spennende er det å bruke vinterkveldene til å lese i gamle dokumenter, bygdebøker, rettsdokumenter, etc. For ikke å snakke om alle de trivelige stundene jeg har hatt når jeg har vært på besøk hos eldre mennesker som har fartet mye i fjellet og derfor har hatt interessante ting å fortelle fra gamletida. Det har også vært stimulerende å utveksle erfaringer med likesinnede, f.eks medlemmer fra Historielaget Frederiks Gave og andre fjellglade mennesker. Jeg har erfart at fjel-

Her er et lite knippe fra alle de pilspissene som er funnet rundt om i fjellene rundt Folldalen. De fleste blir funnet i Rondane, men det er også gjort funn i nordfjellet og nede i bygda.

let er fullt av interessante kulturminner. Det er bare om å gjøre å holde øynene og ørene åpne! Tiden løper så altfor fort, mye går tapt og verdifulle kilder forsvinner. Jeg synes derfor det burde være en viktig oppgave for offentlige organer, kanskje først og fremst kommunene, å iverksette og samordne innsamling av materiale omkring kulturminnene i fjellet.

Adresse.
Bjørn Wegge,
2580 Folldal